

ЖИТЛОВО-ГОСПОДАРСЬКЕ БУДІВНИЦТВО НА ВОЛИНСЬКОМУ ПОЛІССІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті проаналізована історія дослідження житлово-господарського будівництва на Волинському Поліссі у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. Показано внесок етнографічних осередків, установ та окремих вчених у вивчення житлово-господарського будівництва краю.

Ключові слова: Волинське Полісся, житлово-господарське будівництво, народна архітектура, польова експедиція, дослідження.

Починаючи з другої половини 1940-х рр., на Волинському Поліссі¹ після остаточного встановлення радянської влади почали відбуватись зміни в соціально-економічній та побутовій сферах, формах та способах господарювання тощо. Це не могло не позначитись на народному будівництві в краї, яке набуло нових рис – збільшились горизонтальні та вертикальні розміри житла, зросла кількість кімнат, почали використовуватись нові будівельні матеріали та технології тощо. Дослідження цих змін привертало увагу науковців.

Вивчення житлово-господарського будівництва неможливе без проведення польових досліджень, адже креслення планів поселень, садиб, житла, фотографування, фіксація свідчень є основним джерелом накопичення емпіричного матеріалу, що є необхідною передумовою для ґрунтовної розробки проблеми. Саме тому розгляд історіографії даної теми необхідно проводити невідривно від історії польових експедицій. Проведення таких розвідок відбувалося під егідою різних етнографічних осередків та установ, а також окремими вченими.

Невдовзі після завершення Другої світової війни на території Полісся відновили роботу етнографи, які, зокрема, приділяли увагу дослідженню народної архітектури. Перша етнографічна експедиція була проведена в серпні–вересні 1945 р. московськими науковцями під керівництвом С. Токарева². Дослідженням комплексу народного будівництва Правобережного Полісся, зокрема Волинського, в 1950-х рр. займався львівський дослідник М. Козакевич. Так, перша експедиція за його участі з дослідження традиційного житла, інтер'єру, господарських споруд відбулась в серпні–вересні 1952 р. Тоді М. Козакевич разом із П. Жолтовським відвідав поліські райони Рівненської області для проведення попередніх спостережень³.

Наступна експедиція за участі М. Козакевича була проведена влітку 1953 р. в північних районах Рівненської (Рокитнянський, Сарненський, Дубровицький р-ни) та Волинської (Любешівський, Камінь-Каширський р-ни) областей⁴. В опублікованих матеріалах експедиції дослідник описав характерний для Полісся гніздовий тип поселення (навколо центру з церквою, приходською школою та волостю розташовувались хутори гніздового типу). Цей тип поселень органи радянської влади почали ліквідувати у зв'язку з проведенням колективізації. Переселення селян з хуторів призвело до утворення багатовуличних поселень⁵. М. Козакевич звертав увагу на збереженість традиції зводити будинки фасадом на південь, однолінійну (як під спільним, так і під окремим дахом) та роздільну системи забудови садиби (житло та господарські будівлі зводилися по обидва боки вулиці). Зменшення кількості господарських споруд селянського двору М. Козакевич пов'язував із запровадженням колективних способів ведення господарства. В Любешівському та Камінь-Каширському районах Волинської області науковець зафіксував традицію прибудовувати до тильної сторони житла так звані «двірець» («дворець»). Дахи хат мали регіональні відмінності. Так, на

Рівненщині вони найчастіше були двосхилими та вкритими драницями, а у Волинській області – чотирихилими, вкритими соломою, з невеликими фронтонами. Нові будинки мали переважно двосхилі дахи, а за плануванням були чотири- та п'ятикімнатними. З'являється окреме приміщення для кухні, спальні та дитячої кімнати⁶.

В 1954–1956 рр. дослідник продовжив польові дослідження на Поліссі. Під час декількох експедицій М. Козакевич відвідав Старовижівський, Заболотнівський, Ратнівський, Камінь-Каширський, Любешівський райони Волинської області та деякі північні райони Рівненської, Житомирської та Київської областей⁷. Матеріали, отримані в цих експедиціях, досі не опубліковані. Підсумком багаторічної збиральницької роботи вченого стала кандидатська дисертація на тему «Селянське житло на українському Поліссі в другій половині XIX і першій половині XX століття та шляхи його подальшого розвитку».

Свої погляди на народну архітектуру Полісся М. Козакевич оприлюднив в наукових статтях. В залежності від характеру забудови він виділяв два типи селянської садиби: замкнутий («підварки») та відкритий (погонний чи лінійний та з безсистемним розташуванням будівель). В радянські часи на зміну традиційним типам садиби приходять відкритий двір з хатою на передньому плані та господарськими будівлями на задньому, часто огорожений жердинами, а з боку вулиці штахетом⁸. М. Козакевич виділяв такі типи планувань поселень: хутірні, поширені в північних районах Волинської та Рівненської областей, безхутірні, які переважали на півдні регіону; за принципом планування – вуличні та безсистемні; за зовнішнім виглядом – північно- (не білені, під двосхилим дахом з драниці) та південнополіські (побілена житлова частина під чотирихилим солом'яним дахом, часто з «лобаками» – зрізаними рогами). Підсумовуючи огляд доробку М.Козакевича, варто згадати про метод суцільного обстеження, який він використовував у своїх дослідженнях⁹.

У другій половині 1950-х рр. починається робота з підготовки монографії «Українці», яка мала стати одним із томів видання «Народи світу»¹⁰. У зв'язку з цим відділ етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР здійснив етнографічні експедиції в різні регіони України. Одним із учасників цих експедицій був Г. Стельмах. До сфери його наукових інтересів належали типи забудови поселень, садиб, організація горизонтального планування житла¹¹. Вчений відстоював думку, що для Полісся найбільш характерними є вуличні типи поселень з двома або трьома паралельними вулицями. Рідше зустрічаються чотиривуличні села. Поряд з вуличною забудовою поселень, з огляду на місцевий рельєф (значна заболоченість регіону), тут зберігався й безсистемний тип забудови¹².

Подальше дослідження народної архітектури Волинського Полісся відбувалося в контексті підготовки «Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії, Молдавії». Для кращої організації роботи по підготовці видання були опубліковані проспект та програма-запитальник по житлу¹³. В результаті проведення польових експедицій за допомогою методу картографування були зібрані та систематизовані відомості про традиційне та сучасне народне житло, господарські будівлі тощо. Хоча атлас й не був опублікований, окремі матеріали увійшли до наукових статей.

Дослідники народного будівництва Г. Стельмах та М. Приходько розробили оригінальну класифікацію народного житла¹⁴. М. Приходько порушив питання спадковості окремих конструктивних елементів житла на Поліссі, зокрема способів кріплення вінців на кутах, досліджував житлові інтер'єри житла, типи дахів тощо. В розвитку житла на Поліссі в другій половині XX століття науковець звертав увагу на використання як традиційних, так і нових прийомів в будівництві¹⁵.

Разом із науковцями відділу етнографії київський архітектор В. Самойлович в 1972 р. як доповнення до розділу «Народне житло» регіонального атласу опублікував брошуру «Українське народне житло (кінець XIX – початок XX ст.)». Автор пропонував своє бачення архітектурно-етнографічного районування території України. Він виділяв шість основних районів, у тому числі й Полісся, розглядав основні конструктивні прийоми та планувальні рішення народного житла¹⁶. В іншій праці В. Самойлович розглядав основні риси народної архітектури України. Він виділяв Західне Полісся (територія Волинської та Рівненської областей) в окремий регіон. В. Самойлович відмічав простоту та стриманість архітектурно-художнього оформлення будинків в регіоні, збереження традиційних прийомів та елементів,

велику площу допоміжних приміщень, таких як сіни, комора, переважання двосхилого даху тощо¹⁷.

Вагомим внеском у дослідження поліської народної архітектури стали результати роботи співробітників музеїв народної архітектури та побуту, створених наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. у Києві та Львові. Одним із основних завдань, що стояло перед науковцями, було проведення польових експедицій для виявлення, фіксації та перевезення експонатів до музеїв¹⁸. Київський дослідник С. Верговський на основі результатів польових досліджень, проведених на Поліссі у 1970–1978 рр., розглядав основні архаїчні елементи та їх вплив на подальший розвиток будівництва невідривно від усього комплексу народної культури¹⁹.

Західне Полісся було об'єктом досліджень співробітників львівського скансену. Упродовж 1970-х – 1980-х рр. на території Волинської та Рівненської областей щорічно проводились експедиції. Дослідники зібрали польові матеріали про будівництво в регіоні – описи, плани, схеми, фотоматеріали, які були використані при написанні наукових публікацій²⁰. Р. Гошко, один із наукових співробітників львівського музею, досліджував народну архітектуру. У спів-авторстві з В. Гурковим він написав розділ про поселення, садибу та житло на Поліссі для колективної монографії «Полесьє. Матеріальна культура», у якому розглянув еволюцію особливостей місцевого будівництва²¹. Підсумком роботи вченого стала кандидатська дисертація, присвячена розвитку традиційної забудови сільських поселень Українського Полісся²².

Заслугують на увагу роботи А. Данилюка, який у 1970-х – на початку 1990-х рр. брав участь в польових експедиціях у північних районах Волинської та Рівненської областей. Науковець опублікував дослідження про господарські будівлі на Поліссі²³, замкнуті двори²⁴, особливості житлового будівництва²⁵. Одну зі своїх розвідок А. Данилюк присвятив періодизації розвитку народного будівництва на Поліссі. Він виділяв чотири періоди: 1) від часів Київської Русі до початку XVI століття – переважання найпростіших зрубних однокамерних споруд (кліть, стебка); 2) з XVI століття до початку 1950-х рр. – зростання кількості господарських й допоміжних споруд, переважання солом'яної покрівлі, побілка житлової частини, а в деяких випадках і всієї хати, горизонтальний розвиток до трьохкамерного житла; 3) 1950-ті – початок 1960-х рр. – перехідний етап, пов'язаний з проведенням колективізації, зміною функцій садиби (житло зводилось за власними проектами з дерева за традиційними планами; 4) 1960–1980-ті рр. – перехід від одно-, дво- до багатокімнатного житла, збільшення його площі, зведення будинків за проектами з використанням сучасних матеріалів²⁶.

За особливостями планування, кількістю збережених архаїзмів в архітектурі українського Полісся А. Данилюк виділяв чотири зони: Волинське Полісся (між річками Західний Буг на заході та Горинь на сході), Рокитнівсько-Олевсько-Овруцьке Полісся, південні райони Житомирського і Київського Полісся, Чернігівське Полісся.

На основі багаторічних досліджень А. Данилюк написав кандидатську дисертацію, присвячену розвитку житлового та господарського будівництва на Поліссі від найдавніших часів до наших днів²⁷. Дисертація стала основою монографій²⁸.

На сучасному етапі житлово-господарське будівництво Волинського Полісся досліджують Р. Радович та Р. Сілецький. Р. Радович був учасником польових експедицій на Середнє та Західне Полісся в 1985–2010 рр. Він вивчав пережитки традиційного будівництва, їх трансформацію та сучасні впливи на архітектуру житла та господарських споруд. Автору належать ґрунтовні розвідки про генезис стелі, еволюція якої була тісно пов'язана зі зміною системи опалення²⁹, підбір будівельної деревини³⁰, різноманітні конструктивні елементи західно-поліського житла³¹. Р. Радович детально розглядав конструктивні елементи та технологію зведення зрубу, варіанти кріплення (врубки) вінців на кутах, розвиток планування житла до середини XX століття та функціональне призначення окремих приміщень, інтер'єр оселі тощо. Дослідник дійшов висновку, що народне будівництво регіону розвинулося із загально-поліського, хоча й мало локальні особливості (конструкція стін, з'єднання на кутах, специфіка форми даху тощо).

Традиційна будівельна обрядовість займає чільне місце в науковому доробку Р. Сілецького. У монографії він широко використав значний масив польових матеріалів, зібраних на території Західного Полісся упродовж 1994–2006 рр.³² Р. Сілецький опублікував дослідження про розвиток системи опалення у поліщуків, проведення обряду влаштування будівельного деревця на Поліссі тощо³³.

Підводячи підсумки зауважимо, що в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. проводились системні польові дослідження на території Західного Полісся. Учасники експедицій плідно досліджували різні аспекти народної культури, у тому числі й традиційне житлово-господарське будівництво.

¹ Волинське Полісся охоплює територію, що окреслюється на заході р. Західний Буг, на сході – р. Горинь, на півночі – кордоном з Білоруссю, на півдні – умовною лінією між містами Володимир-Волинський, Луцьк, Рівне.

² Токарев С. Северно-украинская экспедиция 1945 г. // Краткие сообщения Института этнографии. – М., 1947. – Т. 2. – С. 27–35.

³ Ломова М., Козакевич М., Жолтовский П. Разведывательная этнографическая поездка в украинское Полесье // Советская Этнография. – 1953. – № 4. – С. 127–132.

⁴ Фіголь Д., Суха Л., Козакевич М., Матейко К., Ломова М. Деякі особливості сучасного побуту українців Полісся. (За матеріалами експедиції 1953 р.) // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – К., 1956. – Вип. II. – С. 48.

⁵ Там само. – С. 53.

⁶ Там само. – С. 55–57.

⁷ Гілевич І. Мустафа Козакевич – дослідник традиційної архітектури українців Полісся та Волині // Народознавчі зошити. – 2008. – № 3–4. – С. 218.

⁸ Козакевич М. Селянська садиба на українському Поліссі (в другій половині ХІХ і першій половині ХХ ст.) // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К., 1959. – Вип. V. – С. 9–25

⁹ Козакевич М. Про розвиток плану житла колгоспників Українського Полісся // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – К., 1957. – Вип. III. – С. 14–21; Глушко М. Методика польового етнографічного дослідження: навч. посібник. – Львів, 2008. – С. 67.

¹⁰ Українці: Історико-етнографічна монографія. Проспект. – К., 1956. – 20 с.; Українці: Історико-етнографічна монографія. Макет. – К., 1959. – 20 с.; Горленко В. Киев – центр этнографической науки на Украине (к 1500-летию Киева) // Советская Этнография. – 1982. – № 6. – С. 97.

¹¹ Стельмах Г. Етнографічна експедиція до Волинської області в 1955 р. // Українська етнографія. – К., 1958. – Вип. 4. – С. 125–131.

¹² Стельмах Г. Історичний розвиток сільських поселень на Україні (історико-етнографічне дослідження). – К., 1964. – С. 45–47.

¹³ Региональный историко-этнографический атлас Украины, Белоруссии и Молдавии. Проспект. – К., 1969. – 40 с.; Українське народне житло: Програма-запитальник для збирання матеріалів до «Регіонального історико-етнографічного атласа України, Білорусії та Молдавії». – К., 1969. – 28 с.

¹⁴ Стельмах Г., Приходько Н. Классификация типов украинского народного жилища конца ХІХ – начала ХХ в. // Всесоюзная научная сессия, посвященная итогам полевых археологических и этнографических исследований 1970 г. Тезисы докладов. – Тбилиси, 1970. – С. 24–26.

¹⁵ Приходько М. Особливості сільського житла на Поліссі // Народна творчість та етнографія. – К., 1970. – № 6. – С. 50–54.

¹⁶ Самойлович В. Українське народне житло (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – К., 1972. – 56 с.

¹⁷ Самойлович В.П. Народна творчість в архітектурі сільського житла. – К., 1961. – 342 с.; Самойлович В.П. Народное архитектурное творчество Украины. – К., 1989. – 342 с.

¹⁸ Данилюк А. Г. Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку. – Тернопіль, 2006. – С. 75.

¹⁹ Верговський С. Давнє народне будівництво Українського та Білоруського Полісся // Народна творчість та етнографія. – К., 1979. – № 2. – С. 74–80.

²⁰ Гілевич І. Я. Польові етнографічні дослідження Полісся України науковцями львівського скансену: історія, географія, тематика, результати та подальші перспективи // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2009. – Вип. 16. – С. 221–225.

²¹ Гурков В. С., Гошко Р. Ю. Поселения // Полесье. Материальная культура. – К., 1988. – С. 279–333.

²² Гошко Р. Ю. Развитие традиционной застройки сельских поселений Украинского Полесья.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Минск, 1988. – 28 с.

- ²³ Данилюк А. Г. Господарські будівлі на Поліссі кінця ХІХ – початку ХХ століття // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка / Ред. тому Р. Кирчів, О. Купчинський. – Львів, 1992. – Т. ССХХІІІ: Праці секції етнографії і фольклористики. – С. 105–114.
- ²⁴ Данилюк А. Г. Замкнені двори на Поліссі // Народна творчість та етнографія. – 1975. – № 4. – С. 102–103.
- ²⁵ Данилюк А. Г. Особливості розвитку традиційного житла Волинського Полісся // Народна творчість та етнографія. – 1977. – № 1. – С. 50–56.
- ²⁶ Данилюк А. Г. Періодизація розвитку народного будівництва Українського Полісся // Народна творчість та етнографія. – 1982. – № 6. – С. 56–61.
- ²⁷ Данилюк А. Г. Традиційне житлово-господарське будівництво Українського Полісся (становлення та еволюція): Дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1998. – 156 с.
- ²⁸ Данилюк А. Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся. – Львів, 2001. – 147 с.; його ж. Народна архітектура Волинського Полісся. – Луцьк, 2002. – 86 с.
- ²⁹ Радович Р. Розвиток поліського житла: проблема генезису стелі // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2008. – Вип. 43. – С. 88–133.
- ³⁰ Радович Р. Специфіка вибору та заготівлі будівельної деревини на Західному Поліссі // Народознавчі зошити. – 2013. – № 3. – С. 398–410.
- ³¹ Радович Р. Традиційне житлобудівництво Західного Полісся (особливості та динаміка розвитку) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2012. – Вип. 47. – С. 63–105.
- ³² Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців. – Львів, 2011. – 428 с.
- ³³ Сілецький Р. До питання про відкрите вогнище як опалювальний пристрій народного житла на Правобережному Поліссі // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 495–500; його ж. Обрядове будівельне деревце («вільце») на Поліссі // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2008. – Вип. 43. – С. 382–420.

В статтє проанализирована история изучения жилищно-хозяйственного строительства на Волынском Полесье во второй половине ХХ – начале ХХІ в. Показан вклад этнографических центров, учреждений и отдельных ученых в изучение жилищно-хозяйственного строительства края.

Ключевые слова: Волынское Полесье, жилищно-хозяйственное строительство, народная архитектура, полевая экспедиция, исследования.

This paper presents analysis of the history of the research of housing construction in the Volyn' Polissya in the second half of ХХ – beginning of ХХІ century. The contribution of ethnographic centers, institutions and individual scientists in the study of the construction of dwellings and outbuildings in the region is shown.

Keywords: Volyn' Polissia, construction of dwellings and outbuildings, folk architecture, field expedition, research.